

„SAJÁT KÉNYEMRE, SZABADON”

HANKISS ELEMÉR FILOZÓFIAI MUNKÁIRÓL

ELEMÉR

SÜMEGI ISTVÁN

Nem kerülhetem el a személyességet – igaz, nincs is ellenemre –, mert másképpen nem tudnám megfogalmazni a kérdésemet.

Valamikor a kilencvenes évek első felében hallottam először Hankiss Elemért előadni; két teljes napon át mesélte nekünk a megjelenés előtt álló *Az emberi kaland*.¹ Lenyűgözött. Olyan nagy formátumú gondolkodónak láttam, aki a legkiválóbbak mellé is odaállítható, s akihez fogható hazánkban három-négy, ha akad. Aztán amikor megjelent a könyv, rögtön rávettem magamat és... nagyot csalódtam. Cirka száz oldal után bosszantóan felületesnek láttam a gondolatmenetet, és végül le is tettem a könyvet. Már-már úgy éreztem, hogy becsaptak. Az elmúlt évig nem is igen olvastam aztán tőle semmit.

Tavaly azonban egy ösztöndíjprogramnak köszönhetően ismét többször hallhattam őt – mondhatni, kollégák lettünk –, és annak ellenére, hogy *Az emberi kaland* kapcsolatos hajdani benyomásaim igen élénken éltek bennem, újra nyilvánvalónak tűnt, hogy egy rendkívüli gondolkodót és embert van szerencsém látni és hallani.

Zavarodottságomat tovább fokozta, hogy azok a bírálatok, amelyeket Hankiss-sal szemben meg szoktak fogalmazni – rövidesen sorra veszem őket – a szememben nemhogy véteknek nem számítottak, hanem – legalábbis egyik-másik – egyenesen erényszámba ment. (Éppen az említett ösztöndíjprogram támogatásával írtam egy hosszú esszét arról, hogy a humanióra mindenáron való tudományá alakítása milyen ártó következményekhez vezetett és vezet.)

1 ■ Hankiss Elemér: *Az emberi kaland*. Helikon, Bp., 1995.

2 ■ Hankiss Elemér: *Félelmek és szimbólumok*. Osiris, Bp., 2006.

3 ■ Hankiss Elemér: *Az ezerarcú én*. Osiris, Bp., 2005.

4 ■ L. i. m. 15.

5 ■ Hankiss Elemér: *Ikarosz bukása*. Osiris, Bp., 2008. 15.

6 ■ Hankiss Elemér: *A Nincsből a Van felé*. Osiris, Bp., 2012.

7 ■ Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz*. Helikon, Bp., 1999.

8 ■ Hankiss Elemér: *Idegen világban?* Helikon, Bp., 2002.

9 ■ Lengyel László: *A távol közelében*. Helikon, Bp., 2002.

10 ■ Hankiss Elemér: *A befejezetlen ember*. Helikon, Bp., 2014.

11 ■ Hankiss Elemér: *Beszélgetések életről és halálról*. Helikon, Bp., 2000.; Hankiss Elemér – Csányi Vilmos – Fehér Márta – Jelenits István – Pléh Csaba: *Az ember és az antilop*. Helikon, Bp., 2001.; Hankiss Elemér: *A tízparancsolat ma*. Helikon, Bp., 2002.

12 ■ Hankiss Elemér: *Csapdák és egerek: Magyarország 2009-ben és tovább*. Menedzser, Bp., 2009.

Akkor hát mi a bajom vele? – kérdeztem magamtól –, és egyre erő-

sebb kényszert éreztem arra, hogy számot vessek, ha nem is a teljes életművével, de legalább a hozzám legközelebb álló, leginkább filozófiaként címkézhető (alább majd erre is kitérek) műveivel.

Végül, nem sokkal a program lezárulta után, megérkezett a hír: Hankiss Elemér elhunyt, s ezzel bennem is végleges elhatározássá érett az egy ideje erősödő késztetés, hogy elszámoljak azzal a feszítő, furcsa érzéssel, mely a néhai kollégám iránti őszinte tisztelet és a művei iránti fenntartásaim közötti disszonanciából fakadt. Nekiveselkedtem hát, remélve, hogy jobban megértem a filozófus Hankisst.

A CORPUS

Először talán vegyük számba a releváns műveket. *Az emberi kaland* 2006-ban javítva és egy fejezettel bővítve jelent meg újra, *Félelmek és szimbólumok* címmel.² (A továbbiakban erre a kötetre hivatkozom.) Egy évvel korábban látott napvilágot *Az ezerarcú én*,³ amelyet egy tetralógia második darabjának szánt a szerző. (Az első kötet lett volna a *Félelmek és szimbólumok*.)⁴ Az *Ikarosz bukásának* Előszavában⁵ viszont már csak trilógiáról esik szó, melynek – mint egésznek – a címe *Az emberi kaland*, s melynek harmadik darabja a legkésőbbi kötet.

Ezt követően még egy monografikus tematikájú munkát publikált a szerző *A Nincsből a Van felé* címmel⁶ – amelynek belső borítóján azt olvashatjuk, hogy ez az *Emberi kaland* negyedik kötete. S van még néhány olyan könyve, melyeket feltétlenül figyelembe kell vennem: a *Proletár reneszánsz*,⁷ (ennek főleg az első szakasza), az *Idegen világban?*,⁸ mely egy Lengyel László által készített életútinterjú (ikerpárja a Hankiss által Lengyellel készített interjúkötet⁹), valamint *A befejezetlen ember*,¹⁰ mely röviddel a szerző halála előtt jelent meg.

Továbbá született még egy-egy tévésorozat alapján három olyan kötet, melyekben Hankiss felsorolt könyveinek legfontosabb problémáiról kérdez tudósokat vagy írókat;¹¹ és egy másik munka, amely a hetvenes-nyolcvanas évek szociálpszichológiai-politológiai kutatásainak tematikáját folytatja.¹² (Azokat a közéleti tárgyú könyveket, amelyeknek Hankiss [társ]szerkesztője, és a tanulmányköteteket, melyekben rövidebb írásokkal van jelen, itt nem sorolom fel.)

A *Félelmek és szimbólumok* „egy civilizációelmélet vázlata” – amint ezt a belső borítón található alcím precízen leszögezi. Tekintsünk úgy a világra – javasolja a

szerző –, mint amely az ember számára idegen, szűkségeivel inkompatibilis, vele ellenséges, majd próbáljuk úgy megragadni a civilizációt és főképpen az ember alkotta szimbólumokat, mint kísérleteket arra, hogy ebben az idegen világban valamilyen otthonra, biztonságra tegyünk szert. A könyv első ötven oldalán az „idegen világ” hipotézisét fejt ki, majd – két, a szakirodalmat áttekintő fejezet következik: az első az emberi félelemmel kapcsolatos, a második pedig a szimbólumok mibenlétét tárgyaló irodalomra vet egy pillantást – a szerző példák sokaságával teszi plauzibilisebbé teóriáját. Szó esik a különféle vallások világképéről, a „rosszal” kapcsolatos filozófiai és teológiai spekulációkról, a jelenkor mindennapi életének szimbólumairól – például a parfümökről és reklámozásukról vagy a bevásárlóközpontok szimbolikájáról –, a játék jelentőségéről, az esztétikumról és sok minden egyébről is.

Mindennek példák csupán azt hivatottak megmutatni, hogy a hipotézis hatásosan alkalmazható az élet legkülönbözőbb területeinek értelmezése során, és meggyőző magyarázatokhoz vezet – hangsúlyozza a szerző, egyszersmind elejét véve az eklektika vádjának is. Valóban a legkülönbözőbb területekről esik szó, de minden egyetlen célnak van alárendelve: a kiinduló hipotézis megerősítésének.¹³

Az ezerarcú én legalább három irányban halad tovább. Egyrészt folytatja a *Félelmek és szimbólumok* elemzéseit, és részletesebben bemutatja az Én küzdelmét a társadalmi, a lelki és a metafizikai dzsungellel. (Az embert négy dzsungel veszi körül – írja az első kötetben a szerző –, az említett három és a fizikai.¹⁴) Másrészt alaposabban szemügyre veszi a jelenkori nyugati civilizációt. (Ez a kérdés a korábbi munkában csak az idegen világgal való viaskodás demonstrációjának alárendelve jelent meg, a *Proletár reneszánsz* első részének tanulmányai viszont kifejezetten erre koncentrálnak.) Harmadsorban pedig kísérletet tesz a hétköznapi élet rutinjai mögött meghúzódó mélyebb értelem feltérképezésére:

„az ember két szinten létezik; egyszerre két színdarabban játszik főszerepet. Mindennapi élete praktikus, »triviális« felszínén végzi mindennapi teendőit [...] Ám van az életnek egy többé-kevésbé rejtett mélyrétege is, [...] élete minden percében és órájában küszködik az emberi lét végső kérdéseivel.”¹⁵

Ebben a könyvben e mélyréteg elemzése még összefonódik az előző két kérdéssel (hiszen éppen ezek a végső kérdések alkotják az úgynevezett metafizikai dzsungelt, és civilizációnk hermeneutikája is a felszín mögött meghúzódó, rejtett értelem feltárásával éri el célját), a trilógia harmadik darabjában azonban egyértelművé válik, hogy az idézett megkülönböztetéssel teljesen új utat nyitott meg a szerző.

S ezzel meg is érkezünk az *Ikarosz bukásához*. Ez a munka is „triviális” és „egzisztenciális” (itt „létről” és „létről” beszél az író) megkülönböztetésével kezdődik, de az „egzisztenciális” most már nem az emberi

ség, illetve az individuum tudatos vagy – gyakrabban inkább – öntudatlan, értelemadó küzdelme által létrehozott értelem, hanem valami eleve adott, valami transzcendens. Gottfried Kellert idézve: „valami víz alatti ragyogás”; József Attilával szólva: az igaz, ami több, mint a valódi; Rilkéhez fordulva: a valóság, amit legtöbbször nem látunk a tényektől.¹⁶ Itt már nem az ember épít fel valamit, ami több, mint a néma, ellenséges, idegen világ, hanem ez az eleve adott készletti az embert arra – én is hadd hívjam segítségül József Attilát –, hogy ne csupán egyen, igyon, öleljen, aludjon, hanem az élet értelmén, jón, rosszon, halálon, időn, szépségen, röviden: az egzisztenciális kérdéseken is tételődjék.

E kérdések kitüntetett helye a művészet, állítja – joggal – Hankiss, s innentől kezdve gondolatmenetét művészeti és elsősorban irodalmi elemzéseken keresztül viheti tovább, ily módon visszakanyarodva ifjúkori szakmájához, az irodalomtudományhoz.

A Nincsből a Van felé egyenes következménye a trilógia harmadik kötetében lejátszódott fordulatnak. Mi az élet értelme? – kérdezi a szerző, majd megkísérli számba venni mindazokat a válaszokat, amelyek a gondolkodás legkülönbözőbb területein – a vallásokban, a tudományokban, a civilizációkban, a hétköznapi tevékenységeinkben stb. – megformálódtak.

Hankiss utolsó könyve, *A befejezetlen ember* szemelvénygyűjtemény korábbi írásaiból. Sorra veszi benne életműve legfontosabb kulcsszavait és témáit, majd csokorba rendezve átnyújt egy-egy válogatást az olvasónak az általa – fölteszem – legfontosabbnak tartott, kapcsolódó gondolatmeneteiből. Ítélnünk úgy is, hogy ez a könyv, mivel nem nagyon találunk benne semmi újat, nem is fontos. Ám a formával való szerzői viaskodás szempontjából legalább akkora fordulatnak mutatkozik, mint az *Ikarosz bukásának* újragondolt „egzisztenciális” fogalma.

Összefoglalva: a röviden bemutatott munkák egyes fejezetei három nagy témakörbe sorolhatók: az első a *civilizációelmélet*, a második a *nyugati civilizáció hétköznapi életének és triviális szimbólumainak hermeneutikája*,

13 ■ Hankiss: *Félelmek és szimbólumok*. 21. old.

14 ■ Uo. 41 skk. old.

15 ■ *Az ezerarcú én*. 21. old.

16 ■ Hankiss: *Ikarosz bukása*, 20. sk. old.

17 ■ Hankiss: *Idegen világban?* 180. sk. old.

18 ■ Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi, Bp., 1989.

19 ■ Vági Gábor: *Híres mesterségem címe*. BUKSZ, 1989. tél. – A folyóirat következő száma közölte Gombár Csaba levelét, aki Hankiss védelmére kelt. – Gombár Csaba: *Levél Vági Gábornak*. BUKSZ, 1990. tavasz.

20 ■ Az MTA honlapján Horváth Iván, Kálmán C. György, Szegedy-Maszák Mihály, Szili József és Veres András írt néhány sort néhai kollégájukról és tanárukról. – http://mta.hu/mta_hirei/elerhetetlen-pelda-marad-palyatarsak-tanitvanyok-az-irodalomtudos-hankiss-elemerrol-135642/

21 ■ A Helikon Kiadó munkatársának szíves közlése alapján.

22 ■ Igyekeztem emellett érvelni a már említett, *A humaniora alkonya?* című hosszú esszémben, néhány mondatban azonban nem tudom még csak felvillantani sem az ott kifejtetteket. Így hát kénytelen vagyok most egy publikálatlan írásra – az említettre – hivatkozni.

a harmadik pedig az *egzisztenciális kérdések* elemzése. Mindegyik könyvben jelen van mindhárom, csupán a súlypontok esnek máshová.

TUDÓS VAGY GONDOLKODÓ?

Kár volna elhallgatni – ezt érezném kegyeletsértőnek, nem azt, hogy szóba hozom –: nem csupán bennem támadtak kételyek Hankiss munkáival kapcsolatban. A magyar filozófustársadalom még csak kézlegyintésre sem méltatta fent felsorolt könyveit. (Emlékszem egy tévésorozatra a kilencvenes évek közepéről. Betlen János beszélgetett befolyásos értelmiségiekkel közéletéről, egyebekről. Talán hat-hét állandó szereplője volt a műsornak, és egy-egy alkalommal hárman-négyen ülték körül a stúdió kerekasztalát. – Halottam, írtál egy izgalmas könyvet, Elemér – vetette fel az egyik adásban váratlanul Betlen –, ám ettől [még váratlanabban] mind a megszólított, mind a szintén jelen lévő Bence György [az ELTE Filozófiai Intézetének akkori igazgatója] ugyancsak zavarba jött. Aztán közösen elmesélték, hogy Hankiss könyvének volt egy vitája az intézetben, és ott a szakfilozófusok megállapították: *Az emberi kaland* túrhetetlenül tudománytalan. A szerző pedig szokásos önkritikus ironiájával buzgón helyeselt: jól mondták, bizony, a tudós hölgyek és urak.)

És meglepve olvastam, hogy annak idején a szociológuscéh is igencsak fanyalgott. A *Diagnózisokról* mesélve mondja az alábbiakat Hankiss Lengyel Lászlónak.

„Ami pedig a sikerességét illeti, az korántsem volt olyan egyértelmű, mint ahogy mondd. [...] Mert Magyarországon egy komoly tudósnak, illetve annak, aki azt szeretné, hogy a szakma komoly tudósnak tekintse, nem nagyon illik ilyen viszonylag könnyen olvasható, és a világ jelenségein egyszerűen csak elgondolkodó, elmélkedő, a világra rácsodálkozó, a világgal hadakozó esszéket írni. [...] Egyrészt – a szakmán belül – a néma csend volt a visszhang. Voltak, akik fintorogtak. Volt, aki becsülettel a sze-

membe mondta, hogy az, amit csinálok, nem tudomány, hagyjam abba.”¹⁷

S volt, aki ezt könyörtelenül és sértő gúnnyal meg is írta. Sőt. Vági Gábor recenziója a *BUKSZ*-ban nem csupán azt állítja, hogy a *Kelet-európai alternatívák*¹⁸ szakmailag csapnivaló szélhámosság, hanem azt is, hogy a szerző a hatalmukat éppen elvesztő kommunisták szekerét tolja.¹⁹

(A teljesség kedvéért fűzzük azért hozzá az elmondottakhoz: számos magasán jegyzett társadalomtudós viszont meszszenenő tisztelettel tekint Hankissra, irodalomtudományi munkáit pedig teljes körű elismerés övezi. Ékes bizonyítéka ennek, hogy halála után az utóbbi szakma legkiválóbbjai emlékeztek meg róla, meszszenenően elismerve tudományos érdemeit is.)²⁰

Talán nemcsak a negatív ítéletek magyarázatához jutunk közelebb, hanem – s ez a valóban fontos és érdekes! – a Hankiss-rejtély megértéséhez is, ha alaposabban megfontoljuk a neki tulajdonított „vétkeket”.

Populáris. Ehhez nincs sok hozzáfűznivalóm. Kétségtelen, hogy Hankiss egyedülálló népszerűségnek örvend a társadalomtudósok és a bölcsészek között. Nem tudom, van-e még valaki rajta kívül, akinek a könyvei az eladott példányokból finanszírozhatók, sőt nyereségesek.²¹ Ráadásul sikerkönyvei nem népszerű változatai a szakmunkáinak (ahhoz hasonlóan, ahogyan egyes természettudósok, tudománynépszerűsítő könyveket írnak olykor); nem, neki valamennyi könyve népszerű; úgy érte, hogy a művelt nagyközönség számára is érthető, és sokak által olvasott.

Aki a humaniórát éppen olyan tudománynak tekinti, mint a természettudományt, joggal következtethet ebből arra, hogy ez az életmű pusztán egy alap nélküli felépítmény. A kiindulópont azonban több mint vitatható. Mert a humanióra különbsége a természettudományoktól²² egyebek mellett abban is megmutatkozik, hogy csak azok a bölcsészek képesek a laikusok számára is világosan kifejtetni koncepciójukat, akik igazán mélyen végiggondolták. A szakterminológia pedig nemritkán belvív csupán, amelyben kellemesen és gondolatlanul lehet pancsolni. Továbbá

nehezen vonható kétségbe, hogy a megfogható hasznót nem hajtó tudományterületeknek csakis az adhat értelmet – amellet persze, hogy örömet nyújtanak, s ezért öncélt jelentenek az alkotó és értő olvasói számára –, ha képesek megszólítani és a publikum számára (is) releváns kérdések megvitatására inspirálni egy adott közösséget. Ebből viszont az következik, hogy egy bölcész vagy társadalomtudós csak akkor engedheti meg magának az ezoterikus nyelvezetet, ha ez elkerülhetetlen, s a vonatkozó imperatívusz csak a „Légy világos!” lehet. Hankiss Elemér ebben példát mutat mindannyiunknak.

Dilettáns filozófus. Nehezemre esett leírnom, de nem hiszem, hogy van a bemutatott műveknek olyan filozófiai iskolázottságú olvasója, aki vitába szállna ezzel az ítélettel. Hankissnak az általa leggyakrabban hivatkozott és idézett filozófusokról sincs elmélyült olvasata. Heidegger talán csak egyetlen gondolattal bukkan fel nála újra és újra: mint az autentikus életre felszólító egzisztencialista, s hasonlóképpen Nietzsche is csupán az önmegvalósítás prófétájaként jelenik meg a könyveiben.

S ez bőségesen elég ahhoz, hogy a kiművelt filozófus fintonogva eltolja magától ezeket a munkákat. Gondolkodni azonban Heidegger vagy Nietzsche elmélyült tanulmányozása nélkül is lehetséges, sőt, horribile dictu, még úgy is, hogy csupán felszínesen ismerjük a filozófia történetét. Hankiss nem filozófusokról ír, hanem olyan dolgokról, amelyekről filozófusok is – az említettek is – szoktak értekezni, ebből azonban még nem következik, hogy csak velük felvértezve közelíthető meg egy-egy kérdés. Sőt az új nézőszög, a másféle iskolázottság és terminológia még termékeny is lehet.

Igen, de Hankiss *felületes* is – szólhat a következő ellenvetés. Aki elmélyült valamilyen tudományban, az egyszersmind elsajátít egy bizonyos gondolkodásbeli fegyelmet és precizitást. Még azok a filozófusok is megtanulják ezt (vagy inkább ennek valamilyen módozatát), akik nem az analitikus filozófiában vagy a magát szigorú tudományként azonosító fenomenológiában tevékenykednek, hanem valamelyik puhább metodikai követelményekkel dolgozó irányzatban, vagy éppenséggel az irányzatok között, szorosabb elköteleződés nélkül. Hankiss viszont sokszor durván áthágja az elvárható követelményeket, vagy úgy halad előre, mintha nem is tudna róluk.

Olykor nem definiálja a fogalmait. A *Félelmek és szimbólumok*ban például semmiféle magyarázatot nem kapunk arra, hogy mit is ért voltaképpen „én”-en, ha magát az ént (az egyes személy feldolgozatlan élettörténetét, az elfojtásait, a szorongásait stb.) is besorolja azok közé a dzsungelek közé, amelyekkel az énnel meg kell küzdenie.

Tipológiai néha önkényesek és céltalanok. A *Csapdák és egerek*ben például az égvilágon mindent, ami egy társadalom számára problémát okozhat, besorol a „társadalmi csapda” fogalma alá, és ezzel teljességgel kiüresíti a valaha általa is termékenyen használt terminust.²³

Olykor minden további nélkül azonosnak tekinti a különböző szerzők és irányzatok által használt kifejezé-

seket. Az *Ikarosz bukásának* egyik fejezete például úgy taglalja a „semmi” jelentését, hogy egymás mellé illeszt fizikusok, filozófusok és költők kapcsolódó észrevételeit,²⁴ és egyetlen pillanatig sem számol azzal, hogy Heidegger, Heisenberg és József Attila számára más-más jelentése lehet ennek a szónak.

Szövevényes problémákat néhány oldalon intéz el. Mások könyveket írtak a szépről vagy a bűnről, ő meg egy-egy fejezetben tudja le ezeket.

Úgy megy el a félretolható kérdések mellett, hogy egyetlen szóval sem reagál rájuk. Semmiféle kísérletet sem tesz például arra, hogy a *Félelmek és szimbólumok* radikális egzisztencializmusát (a világ önmagában értelmetlen – értelme csak akkor van, ha az ember értelmet rendel hozzá) és az *Ikarosz bukásának* kvázivállalásos álláspontját (az értelem mint transzcendencia ab ovo létezik, s akinek szeme van rá, meg is látja) összeegyeztesse, vagy legalább jelezze: tisztában van vele, hogy itt két, gyökeresen különböző nézetről van szó.

Gyakran mintha képtelen volna feszes gondolatmenetek felépítésére. Állandóan eltér a maga által meghatározott tematikától, mondhatni túlrad. Például *Az ezerarcú én* közepe táján azt ígéri, hogy most tisztázni fogja, mit ért „én”-en,²⁵ ám szépen lassan átcsúszik az énépítés problémájára, s az utóbbi tárgykörrel értekezik hosszasan. Vagy *Az Ikarosz bukásában* részletesen taglalja, hogy milyen technikákkal csalogatják elő az irodalmi művek a katarzist,²⁶ ám ezzel nem bizonyítja (ti., hogy a műalkotásokban felcsillan a transzcendencia), hanem inkább cáfolja a bizonyítandót; hiszen az elemzés sugallata szerint a katarzis nem más, mint ügyes trükkökkel kiváltható élmény.

23 ■ Hankiss: *Csapdák és egerek*, 31–97. old.

24 ■ Hankiss: *Ikarosz bukása*, 11. fej.

25 ■ Hankiss: *Az ezerarcú én*, 211. old.

26 ■ Hankiss: *Ikarosz bukása*, 123. skk. old.

27 ■ Hankiss Elemér: Társadalmi csapdák. In: *Társadalmi csapdák – Diagnózisok*. Magvető, Bp., 1983. 9–75. old.

28 ■ Hankiss: *Kelet-európai alternatívák*, 73–157. old.

29 ■ In: Hankiss: *Proletár reneszánsz*.

30 ■ Lukács György: Az esszé lényegéről és formájáról. Levél a „kísérlet”-ről. In: uő: *A lélek és a formák*. Napvilág – Lukács Archívum, Bp., 1997.

31 ■ Az 1951–52-ben tartott előadásainak ez a központi témája. – *Mit hívunk gondolkodásnak?* Ford. Vajda Mihály. Gond – Cura Alapítvány, Bp., 2009.

32 ■ Uo. 13–30. old. (Első óra és Átmenet az elsőről a második órára.)

33 ■ Uo. 19. old. és másutt.

34 ■ Hankiss: *Idégen világban?* 128. sk. 135. sk. old.

35 ■ Hankiss: *A Nincsből a Van felé*, 104. old.

36 ■ Hankiss: *Idégen világban?* 158. sk. old.

37 ■ Weöres Sándor: Merülő Szaturnusz. In: uő: *Egybegyűjtött költemények*, II. Helikon, Bp., 2009. 293. old.

38 ■ Hankiss: *Ikarosz bukása*, 34. sk. old.

39 ■ Vö. *Vajda Mihály és akiknek nem kell* című írással. BUKSZ, 2013. nyár.

40 ■ Vö. Bibó István: Az európai társadalomfejlődés értelme. In: uő: *Válogatott tanulmányok*, III. Magvető, Bp., 1986.; Jan Patočka: Eretnek esszé a történelem filozófiájáról. In: uő: *Mi a cseh?* Ford. Kiss Szemán Róbert – Németh István. Kalligram, Pozsony, 1996.

41 ■ Hankiss: *Félelmek és szimbólumok*, 385. old.

42 ■ Hannah Arendt: *The Life of the Mind—One: Thinking*. Harcourt Brace Jovanovich, New York – London, 1971. 170., 185. old.

43 ■ Uo. 170. old.

Ahogy Lengyel Lászlóval beszélgetve ő maga is megállapítja, gyakran egyszerűen csak szemlélődik mindenféle szisztematikus módszer nélkül, majd sokszor a bizonyításra kísérletet sem téve adja elő a vélelmeit. S még sorolhatnám a kifogásokat.

Nem állíthatom, hogy ezek és a hasonló vádak minden alapot nélkülöznek. Holott ugyanez a szerző más helyeken tudományosan kifogásolhatatlan, pontos és mélyenszántó eszmefuttatásokkal áll elő. Kérem, hogy üsse fel az olvasó a *Társadalmi csapdák* elméleti fejezetét,²⁷ a *Kelet-európai alternatívák* kádárizmust taglaló szakaszát²⁸ vagy az újabb írások közül a *Proletár reneszánszt*.²⁹ Mindegyikben egyszerre van jelen a tudomány normáinak könnyedén eleget tevő tudós és a bölcs esszéista.

Talán valamelyest mégis közelebb jutunk a magyarázathoz, ha megfontolunk néhány kapcsolódó szempontot. Osztom azok meggyőződését – például az ifjú Lukács Györgyét³⁰ –, akik szerint a tudósi és az esszéista észjárás alapvetően különbözik egymástól. Míg az előbbinek elsősorban nagy gondolati konstrukciók és bonyolult következtetési láncok megalkotásában vagy a felhalmozott ismeretek szisztematikus elrendezésére való képességében van az ereje, addig az utóbbi inkább intuitív belátásokra, új szempontok felvetésére, és egymástól látszólag távol álló jelenségek kapcsolatba hozatalára képes.

Valami ehhez nagyon hasonló polaritásról Heidegger is több ízben beszél³¹ (mellesleg, bizonyosra vehető, hogy ismerte Lukács imént hivatkozott munkáját, de lehet, hogy csak közös forrásuk, Nietzsche teszi hasonlóvá a két koncepciót), és fontos pontokon árnyalja tovább az oppozíciót. A tudomány általa adotttnak vett kiinduló tételek alapján *számol*, a filozófia pedig megkísérli mindenféle előzetes módszertani fegyvert és axiomatika nélkül, önmagukban észlelni a dolgokat – mondja.³² Ez utóbbit nevezi ő gondolkodásnak, és amikor a botránys mondatát – hogy „a tudomány nem gondolkodik”³³ – kimondja, akkor ezen – elsődleges értelemben – nem ért egyebet, mint hogy erre a bizonyos észlelő-megragadó tevékenységre a tudomány kísérletet sem tesz, de nem is ez a dolga.

Vitathatatlan előttem, hogy Hankiss Elemér az esszéista típusba tartozik, és – amennyire ezt meg tudom ítélni – gondolkodni is inkább művészekről és esszéistáktól tanult, nem pedig tudósoktól. Életútinterjújában Keresztury Dezsőt nevezi meg legfontosabb mestereként.³⁴ (*A Nincsből a Van felé*ben Kosáry Domokost is Keresztury mellé állítja, ám rögtön azt is hozzáfűzi, hogy Kosáry elsősorban a magatartásával hatott rá.³⁵ Amikor pedig az életét meghatározó szellemi impulzusokról vall, leginkább művészeket, vagy, legfeljebb, „puha” gondolkodókat említ.³⁶) Ennek ellenére élete végéig (vagy majdnem addig) kitartott amellett, hogy ő tudós. Hogy miért, arra később még visszatérek, most csupán arra kívánok utalni, hogy az esszéistának egy jó ideje már nincsen helye az európai episztémében, a gondolkodó-bölcs szerepe egyszerűen megszűnt.

*Legelőbb a papot kergették el, az agancsos félbeszélőt
deszkájáról ahonnan égbe röpített naponta – bolond! –
és okosabb papokat válogattak; később a királyt, a védő
védtelent, és kardos királyokat fogadtak; aztán a
bölcset,
hiszen van tudásunk elegendő; végül a költőt,
minek számlálja ujjait gagyogva? tódulnak helyébe
a kíváncsiak célszerű dalnokai megbízás szerint.*³⁷

Egy helyütt Hankiss is szóba hozza a kétféle észjárás különbségét, és a nem tudományosat kizárólag a művészethez köti.³⁸ Ez alátámasztja iménti föltevésemet: ha a gondolkodásra csupán a művésznek van szabadsága, akkor az irodalmár, a szociológus vagy a filozófus számára – mivel nem művész – csak a tudomány marad.

Ha újra rápillantunk az elemzett munkák nagy témáira, akkor a föntiekkel korreláló belátáshoz jutunk. Ami Hankisst érdekli, nem lehet tudományos vizsgálódás tárgya. És filozófiának is csupán azért nevezhető, mert híres filozófusok *valaha* foglalkoztak efféle kérdésekkel, s mert manapság is van még az akadémiai világ margóján vagy azon is túl egy-két efféléken elmélkedő kétes egzisztencia.³⁹

A civilizációelméletek túlságosan általánosak ahhoz, hogy bizonyíthatók vagy cáfolhatók legyenek. Legfeljebb a heurisztikus erejük alapján rangsorolhatók. (Amúgy, ha eszerint tesszük mérlegre Hankiss elméleteit, akkor egyáltalán nem talátnak könnyűnek. Semmivel sem kevésbé heurisztikusak, mint például Bibó István vagy Jan Patočka hasonló teóriái.⁴⁰) Elfogadásukról meg alighanem az dönt, hogy mennyire találják el a korhangulatot. (Gondoljunk például Oswald Spengler főművének, *A nyugat alkonyának* fergeteges sikerére az első világháború után.) És Hankiss „idegen világa” tökéletesen korszemlemellenes volt. A hatvanas–hetvenes évek optimistái talán tetszéssel fogadták volna ezeket a mondatokat: „Teremteni valamit a semmiből, csillagképeket építeni szimbólumokból, talán a semmiből, fölépíteni a szabadság, az értelem és a méltóság világát egy néma és üres univerzumban: ez, úgy hiszem, emberhez méltó munka volt. Igazi emberi kaland.”⁴¹ A kilencvenes évek pesszimizmusa azonban nem tudott mit kezdeni ezzel a heroizmussal.

Amikor Hankiss a hétköznapi élet rekvizitumainak jelentését próbálja előbányászni, pontosan azt teszi, amit Hannah Arendt, amikor átértelmezi a heideggeri „gondolkodást” – azzal a különbséggel, hogy Arendt a fogalmak elemzésére korlátozza ezt a tevékenységet,⁴² Hankiss viszont kiterjeszti mindenre, aminek jelentése lehet. Megkérdezi, mit jelentenek a mindenki által unalomig ismert és naponta használt dolgok, majd előáll valamilyen magyarázattal. Aztán ez a magyarázat vagy meggyőzi az olvasót, a beszélgetőtársat, vagy nem. Az utóbbi esetben egészen addig folytatódhat a diskurzus, amíg konszenzusra nem jutnak. Az eredmény azonban sohasem egy bizonyított igazság, hanem mindig csak egy plauzibilis jelentés, avagy értelem.⁴³

Arra pedig, hogy az élet értelmének firtatása sem lehet tudományos diszkusszió tárgya, talán nem is

érdemes szót vesztegetni. Hiszen még inkább nyilvánvaló, hogy mondhatunk bármit – azt sem verifikálni, sem falszifikálni nem lehetséges.

A TUDOMÁNY AKARÁSA

Azt javaslom hát, hogy ne egy tudós, hanem egy gondolkodó (és hántsunk le mindenféle fennkölt pátozst a szóról, használjuk póré leíró értelemben, a fent mondtak szerint) műveiként olvassuk Hankiss írásait. Ám ekkor újabb, egészen másféle, ellenvetések tolnak föl.

*Gyermekkoromban felköték
A színben egy nagy tőkharangot,
Amely ugyan nem ada hangot,
De másképp vígan működék;
Mégvolt a súlya, lódlása,
Kötelét hogy jól visszarántsa
S vele a kis harangozót; –
Szóval: csinált kommcíót.*

*„No, mondtam, majd ha nagy leszek,
Valódi harangot veszek
És azt egész nap kongatom
Saját kényemre, szabadon.”*

*Így kongatom most untalan
E verseket bár hangtalan.*

Bátran tekinthetjük Hankiss Elemér ars poeticájának ezt a kései Arany János-költeményt.⁴⁴ Elemzett könyveiben két ízben is idézi,⁴⁵ élete utolsó nyilvános fellépése pedig azzal fejeződött be, hogy elszavalta ezt a verset.⁴⁶

Részletesebben szemügyre véve Hankiss viaskodását a tudománnyal, megállapíthatjuk azonban, hogy nem is olyan könnyű a saját kényünkre, szabadon kongatni. Olykor öntudatosan vállalja ugyan távolságtartását a tudománytól, mint amikor például a *Diagnózisokról* mesél Lengyel Lászlónak,⁴⁷ vagy a róla készült portréfilmben, ahol azt mondja, megfontolt döntése volt, hogy részlegesen elutasította a rigorózus tudós szerepét,⁴⁸ vagy *A Nincstől a Van felé* végén, amikor közli, hogy ő mindig jobban szeretett kérdezni, mint válaszolni.⁴⁹ Másfelől azonban nyilvánvaló, hogy már-már kényszeresen meg kívánt felelni a tudomány normáinak. Az elemzett munkáiból kirajzolódó küzdelem nyomai arról tanúskodnak, hogy egyaránt vágyott a tudománytól való emancipációra és a tudományos elismerésre, vagy legalább a tudományos diskurzuson belüli megmaradásra is.

A *Félelmek és szimbólumok* előszavában még egy öntudatos szerző beszél, aki tisztában van munkája jelentőségével. Itt is bocsánatot kér ugyan a szaktudósoktól, akiknek területére olykor bemerészkedett, de mégis nyilvánvaló: könyvét nagy hatású, felkavaró, sőt talán egyenesen forradalmi jelentőségű tudományos műnek tartja. „Az olvasót arra kérem, ne vegye zokon, ha olyan kérdéseket is végiggondolok, amelyek első pillanatban talán meghökkentik, mert ütköz-

nek a világról és az emberi életéről alkotott képével. [...] Olyan kérdéseket vetek föl, amelyeket – úgy vélem – mindannyiunknak végig kell gondolnunk, ha már itt élünk, ebben a világban.”⁵⁰

A *Proletár reneszánsz* egyik tanulmányában azonban megjelenik valami disszonancia. Hankiss viszonylag részletesen bemutatja, hogyan veti fel és bagatellizálja újra és újra Talcott Parsons a halál kérdését, tagadva jelentőségét. Gondolatmenete végül ezzel zárul:

„És csodálom Parsonst a halálfélelemmel és életünk egzisztenciális szorongásaival vívott küzdelméért. Ám ha célja az volt, hogy a társadalomtudományok eszközeivel tanulmányozza az emberi élet e dimenzióját, belehelyezve a társadalmi cselekedetek és intézmények bonyolult rendszerébe – s mint szociológusnak ez lehetett az elsődleges célja –, akkor ezt a célt nem érte el. Mert ahelyett, hogy mint lényeges tényezőt és motivációs erőt beemelte volna a társadalmi rendszerbe, inkább kizárta onnan, azt bizonygatva, hogy ez a dimenzió és a hozzá kötődő emberi érzések világa kordában tartható, az amerikaiak többsége kordában is tartja őket – és így kirekeszthetők a társadalomkutatás elsődleges figyelemköréből.”⁵¹

Már ebből az idézetből és az ezt megelőző elemzésből is sejthető, hogy nem egyszerűen Parsons tudományos tévedéséről van szó, hanem ennél jóval többről. S ezt egyértelművé is teszik *Az ezerarcú én*, majd az *Ikarosz bukásának* már-már indulatos mondatai:

„Az elmúlt száz évben egyre erősödött ez az élmény; az a félelem, hogy a világnak esetleg nincsen célja és értelme. A modern tudományos ráció felülmúlhatat-

44 ■ Arany János: *Naturam furcâ expellas*. In: uő: *Költői művei*. Szépirodalmi, Bp., 1981. 400. sk. old.

45 ■ L. Hankiss: *Ikarosz bukása*, 209. sk. old.; Hankiss: *A Nincsből a Van felé*, 270. old.

46 ■ Az estről felvétel készült, és néhány részlete írott változatban meg is jelent. L. *In memoriam Hankiss Elemér*. Szerk. Bokányi Péter. Savaria University Press, Szombathely, 2015. 38. skk. old.

47 ■ Hankiss: *Idegen világban?* 179. sk. old.

48 ■ *Idegen világban* – portréfilm Hankiss Eleméről. Rendező: Csontos Szabó Sándor.

49 ■ Hankiss: *A Nincsből a Van felé*, 278. old.

50 ■ Hankiss: *Félelmek és szimbólumok*, 19. old.

51 ■ Hankiss Elemér: *Félelem és civilizáció*. In: *Proletár reneszánsz*, 57. old. A tanulmányt *Az emberi kaland* még nem tartalmazza, a *Félelmek és szimbólumok*ban azonban már új fejezetként benne van.

52 ■ Hankiss: *Az ezerarcú én*, 466. old.

53 ■ Hankiss: *Ikarosz bukása*, 31. old.

54 ■ Hankiss: *Az ezerarcú én*, 40. sk. old.

55 ■ *Uo.* 152. old

56 ■ *Uo.* 18, 115, 148, 300, 508. old

57 ■ Legjobb példa erre talán hosszas bibelődése a „reneszánsz” jelentésével. – Hankiss Elemér: *Proletár reneszánsz*. In: uő: *Proletár reneszánsz*, 24. sk. old.; Hankiss: *Az ezerarcú én*, 337. skk. old.

58 ■ I. h. valamint: *uo.* 22, 47. old.

59 ■ *Uo.* 27. old.

60 ■ *Uo.* 39. sk. old.

lan abban, ahogyan alkotóelemeire szedi szét a valóságot, és fölfedezi, meghatározza azokat az erőket és törvényeket, amelyek mozgatják és szabályozzák ezt a bonyolult rendszert. De megtorpan, és gyengeségéből elvet fabrikálva, nem válaszol, nem tud és nem akar válaszolni, az olyan kérdésekre, hogy: »Végül is, mi az, hogy univerzum?« »Miért létezik?« »Egyáltalában mit jelent az, hogy létezni?« »S mi ennek a létezésnek a célja?« »Van-e bármi jelentősége annak, hogy mi emberek itt vagyunk ebben a végtelen világmindenségben?« »S ha majd elmúlik minden, marad-e valami utánunk?« »Volt-e valami értelme annak, hogy itt éltünk a Földön?« És így tovább.⁵²

A másik könyv idevágó passzusa pedig így hangzik:

„A társadalomtudományokban az úgynevezett létkérdéseket a társadalomtudósok többsége határozottan elhárítja magától és a filozófusok hatáskörébe vagy a privátszférába utalja. Az elmúlás vagy a halál emlegetése pedig – statisztikai adatokon vagy polgárháborús embervesztésegeken kívül – »politikailag egyáltalán nem korrekt.«⁵³

(Csupán azt fűzném ehhez hozzá, hogy – amint erről már esett szó – a filozófusok is elhárítják. S ezzel bizonyára Hankiss is szembesült, amikor a Filozófiai Intézet munkatársai megvitatták a könyvét; úgy sejtem tehát, hogy nem a kortársaira, hanem a régiekre gondolt, amikor az idézett mondatot leírta.)

Ha az öt foglalkoztató kérdésekről nem megengedett a társadalomtudományok nyújtotta keretek között beszélni, akkor vagy oda kell hagyni a tudományt, vagy be kell bizonyítani, hogy igenis érdemes ezeket a problémákat beemelni, és lehetséges őket a tudomány standardjaihoz igazodva tárgyalni. *Az ezerarcú én* egyszerre próbálkozik mindkettővel.

A könyv első részében Hankiss váratlan módszertani újítással áll elő: egy személy átlagos napjának stációin, megszokott eseményein végighaladva adja elő, miképpen zajlik az én önépítése, s a két szint (a triviális és az egzisztenciális) közötti oszcilláció.⁵⁴ (Mintha tehát átlépniénk a tudományból a regény, mondjuk, Joyce *Ulysses*ének világába.) Egy kicsit később pedig, amikor az elemzés tárgya már a saját íróasztala, azt is egyértelművé teszi – amire persze az olvasó is rájött már –, hogy ez a személy ő maga.⁵⁵

Ez a fogás vitathatatlanul a tudományos anonimitástól és objektivitástól – s ezzel együtt persze magától a tudománytól – való eltávolodást jelzi, de Hankiss ezzel párhuzamosan Scientiának is áldoz.

Mindenekelőtt ismételten leszögezi, hogy ez egy tudományos könyv.⁵⁶

Továbbá olyan óvintézkedéseket hoz meg, amelyekről alighanem azt várja, hogy elejét vegyék *Az emberi kalanddal* szemben megfogalmazottakhoz hasonló bírálatoknak és a tudományos diskurzuson belül tartásuk. Irdatlan mennyiségű könyvre hivatkozik, gyakran szükségtelenül, mert a felsorolt munkák csak lazán

kapcsolódnak az általa taglaltakhoz, a felsorolások és az ismételt kitérők pedig megnehezítik mondandója világos és gördülékeny kifejtését. Ám ezt az árat is szívesen megfizeti, mert így demonstrálhatja szakirodalmi jártasságát.

Igyekszik koncepcióját rigorózan beilleszteni a tudományos mezőbe. Könyve bevezetésében bemutatja, kikhez kapcsolódik, és azt is hosszasan sorolja, hogy mely releváns szempontokat és irányzatokat nem tudott figyelembe venni.

A definiálásokban meg mintha már átesne a ló túloldalarra. Azzal is hosszán és fölöslegesen szöszöl – s közben gyakran állítólagos pongyolasága miatt mentegődzik –, amiről elég volna egyszerűen csak ennyit mondania: én ezt a szót itt így és így használok és értem, punctum.⁵⁷

Továbbá ismételten felhívja a figyelmet arra, hogy tudja: ebben-abbán eltér ugyan a tudományos normáktól, de ilyenkor azt is mindig jelzi, hogy ezek az eltérések azért még tolerálhatók, és nem lökik ki a művet a tudományos diskurzusból.⁵⁸

Mindennek ellenére kérdéses, foghat-e macska egyszerre kint s bent eget, és ezt ő is tudja:

„Borotvaélen fogok táncolni. Először is, mert neveltségessé tehetem magam. Trivialításokról kell beszélnem, anélkül, hogy triviálissá válna az, amit mondok. Másodszor, mert az emberek mindennapi élete mögött rejlő »egzisztenciális drámáról« kell beszélnem, anélkül, hogy túlzottan filozofikussá, fellengzőssé váljon az, amit mondok. Viszonyítási pontokat kell tehát keresnem az empirikus társadalomtudományokban, és ellenőriznem kell, hogy a mindennapi emberi élet e kettősségeről szóló hipotézis hogyan illeszkedik bele a tudományos kutatások gazdag világába.»⁵⁹

Ám nincsenek viszonyítási pontok, mert a tudomány nem beszél arról, ami Hankisst érdekli. Éppen ezért tűnik fölöslegesnek a hivatkozások jelentős hányada is. (Hadd szemléltessem ezt egy különösen pregnáns példával: „az emberi énnel foglalkozó kutatások[ban] [...] erős a késztetés arra, hogy a kutatók kísérleti módszerekkel dolgozzanak és ezen belül is a laboratóriumi kísérleteket részesítsék előnyben [...]. Az ellenkező irányból indulok el: az ember mindennapi életéből. Egyszerű tényekből, eseményekből, helyzetekből, és ami még fontosabb, a mindennapi élet folytonosságából.»⁶⁰ Nem csoda ezek után, hogy az empirikus pszichológia eredményeiről a későbbiekben egyetlen szó sem esik.)

Az Ikarosz bukásában jóval kevésbé érhető tetten a tudománnyal való viaskodás. Azzal kezdődik, hogy ez egy „képtelen könyv”, és egy ízben itt is él a szerző a már ismert retorikus fogással: maga figyelmeztet kérdései tudománytalanságára, de közben azt sugallja, hogy amit tesz, mégis respektálandó. „Itt most néhány nagyon szubjektív, nagyon érzelmes és teljesen képtelen kérdés következik. [Kilépünk tehát a tudományból.

– S. I.] Nem illenek bele egy komoly könyvbe. [Ergo, amiben benne vannak, az egy komoly könyv. – S. I.]⁶¹ Majd egy kicsit később: „Tudom, hogy ezek a kérdések szégyenletesen nem tudományosak, mert a tudomány mindezt a fájdalmat elintézi a »táplálékláncra« való jeges hivatkozással.”⁶² Ezekon kívül azonban alig van jele a tárgyalt probléma meglétének. Talán azért, mert itt Hankiss olyan terepen mozoghat – az irodalomban –, ahol sokkal otthonosabban érzi magát, mint a filozófiában vagy a pszichológiában.

A *Nincstől a Van felé* viszont újra lendít egy nagyot a folyamaton. Itt is – mint *Az ezerarcú én* első részében, de annál jóval markánsabban – maga a szerző lesz a könyv főszereplője. „Jobb híján saját magam életét használom e gondolkodás hordozójául. Jobb híján, mert ezt az életet ismerem a legjobban. És szégyenszemre, mert mintha az önmutogatás szándéka vagy önnön fontosságom tudata lapulna meg e választás mögött.”⁶³ Aztán a későbbiekben ismételtelen előkerülnek az N. N-ként emlegetett⁶⁴ főszereplő életéből merített történetek, mintegy a személyesség garanciájával hitelesítendő az elmélkedéseket.

S kevésbé találjuk már nyomát a tudósokkal szembeni mentegetődzésnek is. Sőt mintha Hankiss (végre) felvonná a kesztyűt:

„Nem vagyok sem filozófus, sem teológus, sem a kozmosz vagy a belső végtelen vagy akár az emberi lélek mélységeinek szakavatott kutatója. Évtizedeken át olyan földi dolgokkal foglalkoztam, mint például a társadalmak szerkezete és mentalitása, versek struktúrája, civilizációk történeti átalakulása. De visszatekintve arra, amin gondolkodtam, és amiről írni próbáltam az elmúlt évtizedekben, most úgy látom, vagy úgy akarom látni, hogy voltaképpen – öntudatlanul – egész életemben erre a kérdésre kerestem a választ. S mintha azért kalandoztam volna a kutatás, a gondolkodás, az élet újabb és újabb területeire, mert ahol addig kerestem, nem találtam. Az utóbbi másfél évtizedben már egyre inkább ez a kérdés izgatott. Mi sem természetesebb ez olyankor, amikor már kifelé áll az ember szekerének a rúdja. Sokat olvastam, utánaolvastam annak, hogy évezredek óta hogyan küszködtek ezzel a kérdéssel teológusok, filozófusok, pszichológusok, történészek, biológusok, elméleti fizikusok (ez utóbbiakat persze csak helyyell-közzel értettem meg). Látva küszködésüket, részleges sikereiket és kudarcaikat, a kérdés egyre inkább érdekelt. S látva, hogy tulajdonképpen egyiküknek sem sikerült végső, döntő, meggyőző és bizonyíthatóan helyes választ adnia, úgy gondoltam, hogy talán érdemes újra szerencsét próbálni.”⁶⁵

Messzemenően egyetérttek. Kinek van több joga, nagyobb és szerteágazóbb tudása, tekintélyesebb életműve, mélyebb életbölcssége, mint neki, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzék? S ha az egyes tudományterületeken való laikusságára hivatkozva elvitatjuk ezt a jogát, akkor feltehet-e egyáltalán bárki olyan kérdéseket, mint

amelyekkel ő viaskodik? S leginyithetünk-e, mondván: ez csak amolyan bölcsésznyavalygás? Ezek természetesen költői kérdések.

A tudomány akarása azonban az elmondottak ellenére jelen van ebben a könyvben is. Sőt talán egy kicsit még jobban is, mint az előzőben. Hankiss csak sorolja és sorolja rendületlenül az élet értelmét így-úgy érintő elméleteket és magatartásmódokat, s közben alig-alig mond valamit arról, hogy N. N. mit gondol róluk. Mintha fokozott tudományos objektivitással próbálna áldozni és vezekelni a pimaszkodásával megsértett Scientia előtt.

A *befejezetlen ember* a bemutatott küzdelem lezárásának tetszik: a személyesség megmarad, a tudományoskodás viszont teljes egészében eltűnik. Gyakran mintha a legjobb francia vagy angol reneszánsz esszéírókat, Montaigne-t vagy Bacon-t olvasnánk.⁶⁶

Lehetséges azonban egy másik – az iméntit nem kizáró – olvasata is ennek a könyvnek. Hankiss érdeklődése – amint azt a fönti idézetben maga állapítja meg – egész életében a nagy egzisztenciális kérdéseknek szolt. Amde – s most következik az utolsó, könyvben olvasható vallomása –:

„Lehet, hogy az agyam jobb, mint a személyiségem. Csak játszottam a gondolatokkal. Nem fogott mélyen az ekevas. Gondolataim mindig előreszaladtak, hancúroztak, élvezték a szabadságot, a meglepetéseket, a váratlan felfedezéseket. Azt, hogy ez is, az is, amaz is igaz lehet. Hogy így is, úgy is, amúgy is lehet látni a világot. Még az a gyanú is felmerült bennem önmagammal szemben, hogy nem az igazságot kerestem, hanem csak az igazság keresésének játékát élveztem. [...] De eljött az idő, amikor szorítani kezdett a hurok. Egyre inkább kezdtem sejteni, hogy immár nem lehet a levegőbe beszélni. Hogy már nem játék a gondolat. Hanem talán az egyetlen lehetőség arra, hogy ne üres kézzel és lélekkel kelljen lépni erről a színpadról; hogy felfedezzek valami igazi értelmet egy lehetőségekkel és lehetetlenségekkel, örömmel és szenvedéssel teli világban: hogy szembe tudjak nézni az előttem megnyíló ismerettel.”⁶⁷

61 ■ Hankiss: *Ikarosz bukása*, 85. sk. old.

62 ■ *Uo.* 86. old.

63 ■ Hankiss: *A Nincsből a Van felé*, 31. old.

64 ■ *Vö.* i. h.

65 ■ *Uo.* 26. old.

66 ■ *Vö.* Hankiss: *Idégen világban?* 180. old. „Talán volt benne [a *Diagnózisokban* – S. I.] valami a francia és angol esszéik frivolságából. És az talán a klasszikus reneszánsz esszéire emlékeztetett bennük – s ne hidd, hogy Montaigne-hez vagy Baconhoz akarom mérni magamat –, hogy minden egyes írás egyetlen alapgondolat körül forog...”

67 ■ Hankiss: *A befejezetlen ember*, 34. old.

68 ■ Kányádi Sándor: *Sörény és koponya. Holmi*, 2002. 4. szám.

69 ■ Hankiss: *Az ezerarcú én*, 59. skk. old.

70 ■ Hankiss: *Félelmek és szimbólumok*, 295. sk. old.; Hankiss: *A befejezetlen ember*. 39. skk. old.

71 ■ Hankiss: *Idégen világban?* 7. old.

Itt – amikor az első „komoly” könyvét, *Az emberi kalandot* megírta – léptünk be mi a történetébe. A folytatás pedig ekképpen summázható: a „nagy kérdésekkel” több mint húsz éven át eltökélten küszködő szerző ismételtén azt tapasztalta, hogy nem sikerült megalkotnia a tökéletes művet. Aztán egyszer csak azzal szembesült, hogy elfogyott az ideje. És ekkor – megragadva az utolsó szalmaszálat – gyorsan össze-rostálta azt, amit munkáiból a legjobbnak tartott. Újra Lukács György jut az eszembe, a *Prolegomena*, melyet ereje végső megfeszítésével írt, s melyet elolvasni már nem maradt ideje.

Jó volna azzal lezárni ezt az írást, hogy Hankiss végül révbe ért. Lehet, hogy csupán véletlenül – vagy mondható gondviselésnek is⁶⁸ –, de megtalálta a gondolatainak megfelelő formát, és nem távozott üres kézzel. Van azonban még valami, amivel – úgy érzem – nem sikerült megbirkóznia.

Amint arról korábban már esett szó, az általa tárgyalt három nagy témakörrel képtelenség tudományos igényű, verifikálható kijelentéseket tenni. A róluk alkotott ítéletek plauzibilitását pedig messzemenően meghatározza a hozzájuk való személyes viszony. Hogy egy civilizációelmélet esetében mennyire így van, azt talán éppen Hankiss mutatja be nekünk a legmeggyőzőbben. A *Félelmek és szimbólumok* olvasója egy olyan elméletet talál a könyvben, melyben látszólag semmi személyes nincsen, melyről látszólag joggal kérdezhető meg: valóban így van-e vagy sem? Az életútinterjúban azonban elmeséli a szerző, miképpen vált személyes élményei nyomán meggyőződésévé, hogy egy idegen világban él.

Igényt tarthat-e akkor az elmélet legalább interszubjektív érvényességre? Magyarán, lehetséges-e, és ha igen, akkor miképpen, hogy egyes olvasói is igaznak tartsák? A válasz természetesen igen, a magyarázat pedig alighanem abban az egyszerű tényben rejlik, hogy egy-egy teória számtalan különböző élményvilággal korrelálhat, amelyeket kifejezhet, formába önthet. Bizonyára nincs is szükség példákra annak demonstrálására, hogy számtalan különböző sorsú ember – a társadalom margójára vetett kisebbségitől a sorsverte fogyatékkal élőkön át a deviáns zseniig – érezheti Hankisst olvasva, hogy valóban: ez egy idegen világ.

A hétköznapi élet szimbólumainak értelmezését tanulmányozva még inkább nyilvánvaló, hogy a belátások messzemenően személyesek. Különösen olyankor, amikor Hankiss olyasmit állít, amivel az olvasó nem ért egyet, de azt azért nagyon is el tudja képzelni, hogy más meg igen. Én például nem szoktam úgy érezni, hogy minden este megszűnök és reggelente újra meg kell formálnom magam. Azt azonban minden további nélkül elfogadom, hogy mások így vannak ezzel, sőt azt sem vitatom, hogy civilizációnk számos olyan szokást alakított ki, melyek ebből az érzésből táplálkoznak, vagy erre válaszolnak. (Az elalvás előtti elköszönés minden bizonnyal a legnyilvánvalóbb ezek közül.⁶⁹)

S alighanem – ebben már nem vagyok annyira bizonyos – így állunk az élet értelmével is. Sokféleképp

lehetünk meggyőződve arról, hogy mi végett vagyunk a világon, ám ez a meggyőződés akkor érvényes, ha számunkra értelmet ad az életnek, és nem akkor, ha tudományosan bizonyított. (Hogy miképpen volna bizonyítható, arról meg ne is ejtsünk szót.) Ha bizonyított igazságok volnának, akkor – ezt viszont már igen határozottan állítom – nem lenne emberi szabadság. Márpedig, akárcsak Hankiss Elemérnek,⁷⁰ meggyőződéseim, hogy az ember szabad – holott ez nemcsak bizonyíthatatlan, hanem éppen ellenkezőleg: robusztus tudományos érveket lehet felsorakoztatni vele szemben.

Az elmondottakból következően, Hankissnak sokkal személyesebbnek kellett volna lennie. Amit végig-gondolt, azt érvényesen csak valahogyan így tárhatta volna olvasói elé: „Íme, ezek az én meggyőződéseim, és ezek az érveim, melyek alátámasztják őket. Fontold meg ezeket olvasó. Talán lesz köztük olyan, amivel te is egyetértesz, olyan, amit eddig másképpen gondoltál, de végül – legalább részben – nekem adsz majd igazat, és olyan, amire eddig nem is gondoltál, ám miután meghallgattál meggyőzőnek találsz. S ha így lesz, akkor ezt a könyvet nem hiába írtam, te pedig nem hiába olvastad el.”

Ezt ő is tudta. De akkor miért nem tette meg a szükséges – annál, amit megtett, jóval radikálisabb – lépéseket?

Korábban megpendítettem valamit, ami erre a kérdésre is válasz lehet: ti. hogy azért tartott ki haláláig – vagy majdnem az utolsó pillanatig – a tudomány mellett, mert nem állt rendelkezésére testhezállókbb műfaj, s mert a mi civilizációnkban csak tudósként számíthatott elismerésre. Nem akarta, hogy harangja hangtalanul kongjon, s azzal sem érte be, hogy csak a laikusok hallják.

A tudományhoz pedig hozzátartozik az elköteleződés az Igazság mellett, ahhoz meg az objektivitásra törekvés, ami viszont nem lehetséges a személyesség háttérbe szorítása nélkül. Ez tökéletesen logikusan hangzik, de mintha valami más is motiválta volna Hankisst.

Talán a szemérmessége. Életútinterjút így kezdi:

„[E]gész életemben igyekeztem elbújni, vaskos tanulmányok, táblázatok, ezernyi lábjegyzet mögé, vagy kérdések pergőtüze mögé, amelyeket én tettem föl, és másoknak kellett válaszolni rájuk. [...] Mindenekelőtt óvatosságra int az, hogy van valami szemérmertlenség az önéletírásban.”⁷¹

S hasonlóképpen szabadkozik akkor is, amikor N. N-t alteregóként használva kíván önmagáról beszélni.⁷² Nyilván mindkét helyen őszinte, de mégsem eléggé meggyőző magyarázat ez számomra. (Mert amikor megnyílik a lehetősége annak, hogy látva lássák az embert, akkor ennek vágya szinte mindig és mindenki-ben legyőzi a szemérmert.)

Nézzük meg egy kicsit újra *A Nincstől a Van felé* és *A befejezetlen ember* korábban idézett részleteit: „lát-

va, hogy tulajdonképpen egyiküknek sem sikerült, *végso, dönto, meggyozo és bizonyíthatóan helyes választ adnia, úgy gondoltam, hogy talán érdemes újra szerencsét próbálni.*⁷³ – „Egyre inkább kezdtem sejteni, hogy immár nem lehet a levegőbe beszélni. Hogy már nem játék a gondolat. Hanem talán az egyetlen lehetőség arra, hogy ne üres kézzel és lélekkel kelljen lépésem erről a színpadról; hogy felfedezzek *valami igazi értelmet.*”⁷⁴ (Kiemelések: S. I.) E mondatok a két leg személyesebb könyvből valók, amelyekben már egészen messzire jutott a tudománnyal való szakításban. Itt már nem valószínű, hogy ragaszkodása a tudományhoz motiválja kitartását a végso igazság mellett. De akkor miccsoda?

Első lehetséges válasz. Annak ellenére, hogy számos, általa is számba vett érv szól amellett, hogy vizsgálódásainak tárgyáról csak személyesen lehet beszélni, mégis megmaradt az az epiztemológiai meggyőződése, hogy az igazság személytelen, s hogy a „személyes igazság” oximoron. Megeshet, hogy így gondolta, lehet emellett érvelni.

Második lehetséges válasz. Mert mély egzisztencialista meggyőződése ellenére sem – annak ellenére sem volt hajlandó vagy képes feladni az utolsó biztos pontot, az objektív igazságot, hogy az embert olyan hősnek látta, aki a semmiből világot teremt, aki a póre egzisztenciából képes esszenciákat alkotni.

Első pillantásra azt hihetjük, hogy aki különböző nézetek felsorolásában leli örömét, aki jobban szeret kérdezni, mint válaszolni, aki számolatlan *Hamlet*-értelmezést mutat be, s közben a sajátjáról egy szót sem ejt,⁷⁵ az egy léha relativista, játékos elme. Ez azonban – legalábbis Hankiss Elemérre vonatkoztatva – tévedés. Épp ellenkezőleg van. Amíg csupán sokféle *Hamlet*-interpretációt, vagy éppenséggel az élet értelmével kapcsolatos különféle megnyilvánulásokat soroljuk, addig megmarad a remény, hogy a Sokféle integrálható, s így mégiscsak eljuthatunk az Egyhez. Hankiss Elemér őrizte ezt a reményt.

Ha viszont nekifeszülünk egy műalkotásnak, és végül felmutatjuk munkánk eredményét, akkor – bármennyire úgy érezzük az interpretációs folyamat végén fellobbanó nagy revelációban, hogy csakis erről van itt szó, és semmi másról – kénytelenek vagyunk belátni, hogy olvasatunk csupán egy a sok közül, s ez nem is lehet másképpen, mert olyan területre tévedtünk, ahol csakis *személyes igazságok* lehetségesek. (Kénytelenek vagyunk, mert ha ezt nem látjuk be, akkor azt kell hinnünk, hogy – mondjuk, a *Hamlet*et illetően – Voltaire, Lessing, Hegel, Goethe és az összes többi mind tévedett, nekünk meg igazunk van. Ehhez a hithez már igen súlyos önértékelési zavar szükségeseltetik.)

Az Igazságtól és annak szolgálóleányától, a tudománytól való megszabadulás pedig kikényszeríti a lemondást a „*végso, dönto, meggyozo és bizonyíthatóan helyesről*” és a „*végso értelemről*”. S akkor nem marad más, csak az ingovány,⁷⁶ a személyes meggyőződés, amelyről addig, amíg e világon időzünk, nem derülhet ki, hogy nem tévedés-e, vagy nem egy afféle csa-

ló démon mesterkedése-e, mint amitől a dán királyfi is tartott, mikor apja szellemével először találkozott.

Akármi is a magyarázat, hiányolom ennek a lépésnek a megtételét, mert csak ez vezethetett volna el teljes emancipációhoz a tudománytól, s csak ezt követően szólhatott volna Hankiss Elemér harangja igazán saját kényére, szabadon.

És hiányolom azért is, mert – számomra legalábbis –, sokkal izgalmasabb lett volna, ha arról olvashatok, mit sikerült a Hankiss Elemér nevű egzisztenciának kigondolnia-kiküzdenie önmaga számára az élet értelmét illetően. A sok-sok elméletet, melyeket *A Nincsből a Van felé* szükségképpen csupán röviden, ezért felszínesen, ráadásul a bennük lévő személyes meggyőződéseket, hiteket kiostálva táltal elem, megvallom, egy kicsit untam. (A *Hamlet*-interpretációk történetét ugyan csöppet sem untam – ám lehet, hogy csupán tudatlanságom következtében nem: mert a többségük-ről korábban még sohasem hallottam –, de végül itt is úgy éreztem, hogy örömmel elcserélném ezt a sok érdekes megközelítést egyetlenegyre: Hankiss Elemér személyes *Hamlet*-olvasatára – amellyel aztán föltehetően nem értenék egyet. Éppen úgy, ahogyan Tolsztoj, Thomas Mann vagy Hrabal érdekes és elgondolkodtató értelmezéseivel sem.⁷⁷)

Ezek a példák számomra beláthatóvá teszik, hogy maximális személyesség nélkül nem lehet mélyen és hitelesen beszélni azokról a problémákról, amelyek a kései Hankisst foglalkoztatták. Azt azonban senki sem tudja az európai kultúrkörben, miként lehet személyes az, aki nem műalkotást kíván formálni az őt feszítő kérdésekből, hanem nyilvánosan szeretne gondolkodni róluk.

Talán azzal folytatódott volna ez a történet, hogy Hankiss Elemér előbb megteszi a hiányolt lépést, majd – belepottyanva ezáltal a semmibe – további kísérleteket tesz a számára adekvát forma kialakítására. Erre azonban már nem maradt ideje. Ám ahelyett, hogy ezen bánkódnánk, köszönjük meg inkább mindazt a jót, amit általa kaptunk.⁷⁸ □

72 ■ Hankiss: *A Nincsből a Van felé*, 31 old. Korábban már idéztem.

73 ■ *Uo.* 26. old.

74 ■ *A befejezetlen ember*, 34. old.

75 ■ Hankiss Elemér: *Hamlet színeváltozásai*. Savaria University Press, Szombathely, 1995.

76 ■ Az „ingovány” Ottlik Géza metaforája. Hadd ajánljam a Tisztelt Olvasó figyelmébe kapcsolódó írásomat, melyben megpróbáltam végiggondolni ezt a problémát. – Ingovány. In: *Fontes. Studies Presented to Róbert Simon on the Occasion of his 75th Birthday*. Ed. Monika Pesthy-Simon. Corvina, Bp., 2014. 169–186. old. Ugyanez az írás megtalálható: *Kalligram*, 2013. 5. szám.

77 ■ *Ikarosz bukása*, 176. skk. old.; *A Nincsből a Van felé*, 57. sk. old. – Mélyen belém vésődött a meghökkenés, melyet az váltott ki, hogy ezeket a számomra – ha ezen a tengelyen szükséges őket értékelnem – optimista műveket Hankiss mennyire pesszimizmának tartja, és tanulságos volt elgondolkodnom azon, miből fakadnak diametriálisan ellentétes olvasataink.

78 ■ A kutatás, a TÁMOP 4.2.1.D-15/1/KONV-2015-0006 azonosító számú ösztöndíjjával készült.